

הגות וחינוך

מתתיהו דגן

כיצד להנחיל אהבת התורה?

מאמרו של הרב שמעון לוי בגליון "שמעתין" הקודם (מס' 135), דן בסוגייה כיצד מחנכים לאהבת תורה, תוך התייחסות ישירה לרוב הנושאים הכרוכים בבעיות הדור בסוגיית ההוראה והלימוד של הגמרא בישיבות התיכוניות ובבתי הספר העל יסודיים במערכת החינוך הדתית. הרב לוי מלווה את הוראת התלמוד בחינוך הדתי כמפקח מרכז קרוב לשני עשורים. בקיאותו בתכניות הלימודים, הליווי האינטנסיבי של בתי הספר והמורים בנושאים הנוגעים למקצועות היהדות יחד עם פתיחותו לעמדות נוספות של תלמידי חכמים ומחנכים ותיקים, גורמת לתסיסה ברוכה בקרב מנהלים ומחנכים במקצועות ראשיים וחשובים של החינוך הדתי. אני מברך גם את עורך "שמעתין" הרב ד' שחור על נכונותו לפתוח את הביטאון לכלל ציבור המחנכים על מנת שיביע את דעתו ויציע רעיונות לקידום אהבת תורה בקרב תלמידיו.

בשנים האחרונות מינינו שלוש ועדות של ראשי ישיבות, ר"מים, אנשי אקדמיה ומחנכים, על מנת שיציגו ויבהירו את הדילמות ויציעו את המלצותיהם בפנינו כדי שנוכל להנחילם לכלל המערכת. לצערי, לא יכולנו להגיע למיצוי רעיוני ומעשי של רוב ההמלצות שהוגשו לנו, שיאפשרו שינויים ממשיים ביחסם של מורים ותלמידים ללימוד והוראה של התלמוד. סיכומי המלצות הוועדות אף פורסמו על ידינו לתשומת לבם של כל מנהלי מוסדות החינוך הדתיים¹, על מנת לעודד המשך הדיון שלא מוצה כל צרכו. אמנם ישנם כמה וכמה ניסיונות מעניינים וחידושים בדרכי ההוראה ובעיבוד של סוגיות בתלמוד, המתרחשים בחלק ממוסדות החינוך בסוגיות אלה בשנים האחרונות².

אך עדיין אנו מלאי דאגה באשר לתוצר המוגמר ולמוטיבציה של הבוגרים

1. "הוראת תושבע"פ וחיוזק ההשקפה וההתנהגות הדתית בחמ"ד", סיכומי דיוני ועדות, מינהל החינוך הדתי, תשנ"ו.

2. כמו מערך ההוראה החדשני שמפתח הרב שבתאי סבתו, ראש הישיבה התיכונית "מעלה יוסף" בכפר אדומים.

להמשיך ולקבוע עתים לתורה. תיאור הקשיים המגיעים אלינו מן המחנכים, התלמידים וההורים, מקיפים כמעט את כל מקצועות היהדות והם עוסקים בעיקר בשאלת המוטיבציה ללימוד מקצועות אלה בכל שלבי הגיל, בחינוך היסודי והעל יסודי, ובקרב תלמידים צעירים ומבוגרים.

אני מבקש במאמר זה להעיר לא כמומחה לעניין, אלא מתוך ראייה כוללת ונקודת מבט של ראש מערכת החמ"ד, הרוצה מאוד שהמקצוע המרכזי בתכנית הלימודים יצליח להצמיח תלמידים ובוגרים שנפשם חשקה בתורה. ברצוני להדגיש שתי נקודות אשר לדעתי יש להם השפעה על מכלול הבעיות המוצגות, בעיקר באשר להתמודדות של ראשי הישיבות התיכוניות והר"מים.

א. השינוי המנטלי והתרבותי בדפוסי ההתייחסות וההתנהגות בקרב בני הנוער

אני מתכוון לתמורות הקשורות בגידול הפערים שבין הדורות - הצעירים והוותיקים. דבר ידוע הוא בתולדות האנושות, שהדורות החדשים רואים אחרת את האירועים. לעתים קרובות הם גם מורדים בדרכי אבותיהם תוך הטחת ביקורת נוקבת. דברי אינם מכוונים לשינויים החברתיים הנובעים מן ההתפתחויות הטכנולוגיות, המשפרות את רווחת האדם ומעלות את איכות החיים. אני רוצה להתייחס בעיקר לעובדה שהעולם המערבי המפותח מאמץ כמעט ללא ערעור את הנמכת סולם הערכים האנושי. כאשר הוא מקבל בסלחנות את צמיחתה של תרבות שאין לה עומק ערכי, מוסרי ואינטלקטואלי במושגים של ערכים מוחלטים התואמים גם למקורותינו. אנשים דומיננטיים בהשפעה על התרבות המודרנית חיים היטב עם המגמה של צמצום משמעותי בפיתוח המימד הרוחני של החיים, עד כדי אישור האמירה "ומותר האדם מן הבהמה - אין".

ציבור נאור גדול ורחב אינו מודאג מן החיפוש של בני הנוער אחרי גירויים מידיים וחולפים, הבאים במקום חיפוש המשמעות של החיים והקיום האנושי. הסיפוק הנדרש הוא "כאן ועכשיו", תוך פיתוח תחושת הנהגות ללא סייג. כך שהשוני כיום הוא לא בין תלמיד חכם ועם הארץ. בימינו הכינוי "עם הארץ" אינו מתייחס דווקא לבורים שאינם משכילים. הבעיה כיום היא הפערים בין הרצון להיות תלמיד חכם, המעמיק בלימודיו ובמשמעות שהוא רוצה להעניק לחייו, לבין תלמיד החש זרות ומרחק עד כדי "ערלות לב" וניכור כלפי העולם הרציני האינטלקטואלי והתורני.

ב. התמודדות הר"מים והמחנכים עם עולם נפשי מורכב של התלמידים

הגברת הלימוד התורני בכל מוסדות החינוך הדתי, והקמתם של ישיבות ואולפנות רבות, סיפקו תעסוקה בהוראה לבוגרי ישיבות ההסדר. כך שהמורה המצוי לתלמוד ומקצועות נלווים בתחומי היהדות, הוא בוגר ישיבות ההסדר. בוגרים אלה נוספו לר"מים הוותיקים, וברוב המקרים גם הושפעו מהם באשר לשיטות ההוראה, היחס לתלמידים ומידת השימוש באמצעי עזר חדשים. טבעי שכל תלמיד גורר אחריו, מתוך יחס של כבוד והערכה את סגנון עבודתו של המורה שלו בעבר. אולם השינויים בדור המתבגרים וכניסתם של רבבות תלמידים חדשים למוסדות החינוך התורני, גורמים לקשיים רבים. זאת משום שהמרחקים המנטליים בין הרב לתלמיד מתרחבים והולכים מכמה וכמה טעמים.

1. השימוש באמצעי הוראה חדשים

השימוש באמצעי הוראה חדשים כמעט ולא חדר להוראת התלמוד. בעוד שבכל המקצועות ישנו שימוש רב באמצעי המחשה, במראה מקומות, בשרטוטים מושכים, בשימוש בסרטי וידאו ומחשבים, הרי מעטים הר"מים שמשלבים אמצעים אלה בהוראת הגמרא. אמנם, יכולים אנו לציין בסיפוק רב את העובדה שהשוק המסחרי מפתח חומרים בתחומים אלה. אולם נראה לי, כי חומרים חדשים אלה הם יותר נחלת המבוגרים המשתמשים בהם לצורך לימודם העצמי. אינני בטוח שאלה המוצאים עניין בתכנון ותכנויות חדשות נמנים על המלמדים.

2. עולמם של הר"מים הוותיקים מתרחק והולך מעולמם של התלמידים

לא רק שעולמם של הראשונים הולך ומתרחק, גם הציפיות ההדדיות, לעתים קרובות, סותרות. התלמיד מגיע לשיעור הגמרא תוך ציפייה שגם בשיעורים אלה יסופקו לו גירויים ויזואליים, שימשכו את סקרנותו והתעניינותו לחומר הנלמד בדומה למקצועות אחרים. המורים שהיו בעבר מטובי התלמידים בישיבותיהם, מצפים כי התלמידים יגלו רצינות ואחריות בשיעוריהם, מסתמא כפי שהם נהגו בשעתם [אולי על פי מיטב זכרונותיהם].

הם מתבססים על ההנחה שדעתו של התלמיד נתונה כדעתם לסוגייה הנלמדת, ולמתחייב מן האווירה הדרושה ללימוד הגמרא. אי ההתאמה בין הציפיות ההדדיות מוביל להחרפת הקשיים ולהתרחקות של הדור הצעיר מעולמם הרוחני של הישיבות. נראה כי אין מנוס מנקיטה בשינויים והיערכות שונה על מנת להתאים את הכלים לציפיות של הדור הצעיר. להלן כמה רעיונות והצעות.

ג. הצעות לשיפור הוראת מקצועות הקודש

א. שיפור באמצעים ובדרכי ההוראה

השימוש באמצעי הוראה חדשים, בדומה למקצועות אחרים הוא בבחינת הכרח שלא יגונה. אי אפשר להשאיר את הוראת המקצוע הראשי "בבדידות מזהירה" לעומת מקצועות אחרים. כי הרי "אין תורה נקנית אלא בסיפוען שנאמר 'שיפה בפייהם', אל תקרי שיפה אלא סיפנה... ר' אלעזר אפר פהא 'אפור לחכמה אחזתי את ופודע לבונה תקרא', עשה פודעים לתורה"³.

אני יודע שישנם ר"מים מעטים המכניסים דפי עבודה לתלמידים ואף טורחים בהכנת תרשימים להצגה ויזואלית מושכת וממחישה של הסוגייה הנלמדת. בדרכים אלה ודומיהם יש סיכוי להקל על גישתו ונכונותו של התלמיד להיות מעורב יותר בתהליכי הלמידה. אי אפשר להניח מראש שנפשו של התלמיד חשקה בלימוד תורה, ומה שנותן למחנכיו רק לטרוח במימוש מאווי. אנו יודעים שחלק מן התלמידים שהגיע לשיבות התיכונות לא בא מתוך רצון מולד להתמודד עם עולם התלמוד. אנו מגלים קבוצות שבחרו ללמוד בשיבות תיכונות מתוך רצון להצטרף וללכת בדרכם של האליתות. גם הלחץ החברתי להמשיך את לימודיהם במוסדות תורניים⁴. היוקרה המצטברת של בוגרי ישיבות ההסדר אשר הצליחו להשתלב בעמדות השפעה ומנהיגות מושכת אף היא את התלמידים הצעירים. אלא שיש מרחק בין הרצון של התלמיד להתקבל לשיבה יוקרתית ובין הנכונות של התלמיד לשעבד את רצונו לסדרי הישיבה ולתביעות של ראש הישיבה והר"מים.

איננו יכולים לקבל הצעותיהם של מקצת ראשי ישיבות, לערוך מיון מוקדם בקבלת תלמידים, משום שאז נקבל על עצמנו אחריות עצומה לגורלו ועתידו של התלמיד שהרי כבר הורו לנו חכמים: "בית הלל אופרים לכל אדם ישנה, שהרבה פושעים היו בישראל ונתקדשו לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים, חסידים וכשרים"⁵. מניסיוננו אנו יודעים כי תלמידים רבים מבתי מסורות נקלטו היטב במוסדות תורניים, אשר הצליחו לגדלם כתלמידי חכמים הממשיכים את דרכם במוסדות תורניים גבוהים. משום כך, אין מקום להעלות על הדעת את ההצעה לצמצם במספרם של התלמידים המתקבלים לשיבות.

כשדנים בנושאים של משיכת ההתעניינות של התלמידים בלימודיהם, מן הראוי להזכיר כי כאשר עולה שאלת השימוש בספרי העזר, בתלמוד מפוסק ומבואר, בפרשנות מרחיבה לתוספות ובעיבוד סוגיות כעבודת תלמידים ומורים, חייבים להתחשב בקשיים שהזכרנו ולמצוא דרכים חדשות על מנת למשוך את תשומת ליבו של התלמיד הצעיר ולהקל עליו את הלימוד. אלה הסבורים כי בכך הם מצמצמים את היגיעה בלימוד תורה, אפשר להשיב להם שהיגיעה תבוא לידי ביטוי כאשר הוא

3. מסכת עירובין, נד, ע"ב.

ישקיע בלימוד סוגיות רבות ולא דווקא בהתעכבותו על נושאים שאינם נהירים לו. "ויש לקיש אפר: אם ראית תלמיד שליפדו קשה עליו כבדל – בשביל פשנתו שאינה סדורה עליו, שנאמר 'וזה לא פנים קלקל'".⁶

ב. גישה של כבוד ויחס אנושי לתלמיד

הקריאה לכיבוד זכויות הפרט מהדהדת בכל הכלים התקשורתיים העומדים לרשות החברה. התלמיד שומע מכל הכיוונים כי המורים חייבים בכבודו. כמו כל "מכירה" של סיסמאות מסוג זה התלמיד "קונה" אותן ברצון ומחפש ודורש מאחרים את הכבוד לעצמו ולדעותיו, הוא לא בהכרח קושר זאת עם המחויבות שלו לאחרים, לעתים גם לא לרבו. העידוד שהוא מקבל ברבים בזכות הגשמת מאווייו, מרכז את תשומת ליבו לצרכיו האישיים ולכיבוד דעתו. מצבים אלה מקשים על היחסים בין המורים לתלמידים, משום שהתלמיד לא מגלה נכונות לפסוע לקראת הדרישות הענייניות והפורמליות של הישיבה. מחד, התלמיד רוצה קודם בסיפוק צרכיו וענייניו. ואילו הר"מ מצפה כי התלמיד יקבל עליו את עולה של תורה תוך צמצום בתביעותיו האישיות.

נראה כי הצורך בגישה של הארת פנים מצד המורה כלפי התלמיד ובצדה הבהרה של המחויבות שלו כלפי סדרי הישיבה וכיבוד רצונם של הר"מים, יוכל לקדם את ההבנה ההדדית שבין מורים ותלמידים. "אם ראית תלמיד שליפדו קשה עליו כבדל בשביל רבו שאינו עשיר לו פנים. באי תקנתיה? ירבה עליו רעים".⁷ הרבה מורים יודעים להשתמש באמצעים אלה, הן כהתנהגות ספונטנית טבעית והן כצעד חינוכי מחושב. אלה שאינם מאומנים בכך יוכלו לשנות את גישתם על ידי השתתפות בסדנאות והשתלמויות הנערכים על ידי מומחים לדבר. עלינו לתת תחושה של נוחות ביחסי הרב והתלמיד.

ג. הקפדה על דוגמה אישית

העולם התורני והציבור הציוני הדתי, זוכים להערכה רבה בקרב הציבור הרחב על מידותיהם הטובות ונכונותם לשאת בעול הציבור והמדינה. התלמיד סופג זאת ומציב לעצמו ציפיות מפליגות מן המורה שהוא בן תורה ועומד להיות רבו. הוא מצפה ממנו כי בחייו האישיים יזניח את צרכיו הפרטיים ויתמסר כולו לעולמו האינדיבידואלי של התלמיד. הוא מצפה לראות במו עיניו מה שאמרו חכמינו: "דרך של תלמיד חכם, עניו ושפל רוח, עלוב ואהוב לכל אדם, שפל לאנשי ביתו, ירא חטא ודורש את האדם לפי מעשיו, ואומר כל מה שיש בעולם הזה אין לי חפץ בהם. לפי שאין העולם הזה שלי,

4. לא התייחסנו במאמר זה לחלקו של החינוך היסודי בחינוך לאהבת התורה. אין ספק שיהיה צורך גם במוסדות אלה לערוך שינויים מתאימים לגיל ולתכנית הלימודים.

5. אבות דרבי נתן פרק ב'.

6. מסכת תענית ח, ע"א.

7. שם, שם.

וישב ופישנה ופטיל כסותו לפני יגלי תלפיד חכמים, ואין אש וואה בו דבר רע, שואל כענין ופשיב כהלכה⁸.

התלמיד אינו יכול לתאר לו כי גם לר"מ יש צרכים אישיים, צרכי משפחה ומצבי רוח מתחלפים. הוא חותר להדגיש יותר את המחוייבות של הר"מ כלפיו על בסיס ההילה הנלווית לתלמידי חכמים בקרב הציבור הדתי ופחות את מחוייבותו הוא כלפי מחנכיו. הוא גם נתקל ודאי בסוגייה על אחריותו של תלמיד חכם: "ובא לטעפיה דאפר ובא פקי דדקי, שחלא, טבחה ואופנא וספר פתא – כולן כפותרין ועופדין דפי. כללא דפילתא: כל פסידא דלא הדר – כפותרין ועופדין דפי"⁹.

המחנכים הכרוזמטיים ידעו להקפיד מאוד כלפי חוץ לבל יהיה רבב על בגדם. אולם בימינו, החשיפה התקשורתית וההמולה הציבורית משאירה מעט מאוד ל-די אמות של האדם. למרות זאת, עוד לא נמצא תחליף לדוגמה האישית של המחנך בעולם שרוצה לחנך לערכים מוסריים, דתיים והומניסטיים. התלמידים רוכשים במיומנות גדולה את ההעזה לדיבורים חצופים, כפי שנאמר בגמרא לגבי עקבתא דמשיחא. התלמידים נכנסים לפולמוסים אישיים עם מוריהם. למה הדבר דומה "לר שיהיה פצוה את תלפידו 'לא תטה פשפט' והוא פטה פשפט. אפר ליה התלפיד: רבי, לך שרי, ולי אסור"¹⁰.

ד. עיסוק במחוייבות של התלמיד על פי ההלכה ועל פי כללי הנימוסים

גם אם אין תלמידינו נזקקים לעורכי דין בהתדיינם עם מחנכיהם, נדמה לנו כי לא היה ספק בידי הוריהם להעמיד אותם על כמה מחוייבויות יסוד של הנהגה בינם לבין המחנכים. לא כל תלמיד מוצא בתוך עצמו את התובנה הפנימית העוזרת לו להציב גבולות סבירים ואף אדומים בתביעותיו ובציפיותיו, במיוחד אצל תלמידים צעירים. עלינו ליזום לימוד אינטנסיבי בכל מוסדות החינוך של הלכות ודינים העוסקים ביחסים בין מורים לתלמידים ובין תלמידים לרבניהם. המיקוח המייגע של תלמידים עם מוריהם צריך להיות נידון בסוגייה זו, כאשר גישתם של חכמינו מוצגת בהרחבה. אין להסס ולהימנע מלימוד של מקורות הנוקטים נימה חריפה כמו: "אפרה תורה 'והדרת' שלא יעבוד בעקופו, ולא ישב בעקופו ולא יהא שותף את דבריו. וכשהוא שואל הלכה, שואל ביראה. ולא יקפץ להשיב, ולא יהא נכנס בתוך דבריו. שכל פי שאינו נוהג ברבו כל הפירות הללו נקרא רשע לפני הפקוס, ותלפודו בשתכח ושנותיו פתקצות"¹¹. ייתכן ולימוד זה צריך להיות במסגרת שיעורי המוסר הנלמדים במחשבת ישראל.

8. דרך ארץ זוטא, פרק א'.

9. מסכת בבא מציעא, קט, ע"א.

10. איכא רבה, ח', ח.

11. מסכת סנהדרין, קי, ע"ב.

12. במדבר רבה, ט"ו, יג.

יש לעשות הכל שהתלמיד ידע מראש היכן הוא עלול לחרוג מן הכללים של המוסר היהודי, אליו הוא מחוייב מכוח בחירתו בדרכה של תורה.

לסיכום, אני סבור שמן הראוי לשקול שילוב אמצעים וכלים חדשים בהוראת התלמוד, על מנת להשיג ולקדם את המטרות של אהבת תורה ויראת שמיים. להלן כמה היגדים קצרים:

1. שימוש בתלמידים כלומדים מלמדים ומתייגעים. נושא החברותות, קטע משיעור הניתן על ידי תלמידים. "חיות קטנות עם גדולות, אלו התלמידים הקטנים שפחדים עם גדולים"¹³. כך ניתן למשל לפתוח כל שיעור על ידי תורות של תלמידים אשר התכוננו מראש על פי הכוונתו של הר"מ.

2. מתן יחס של כבוד לתלמיד, תוך האזנה סבלנית למצוקותיו. המחקרים מראים שעצם ההקשבה של המורים לתלמידיהם מהווה חלק מן הפיתרון לבעיותיו. יש לצמצם בסנקציות ולתור אחר סיפוק תגמולים. לא לשווא אמרו חז"ל: "הרב הורדה את תלמידיו יעבור פלאכתו וילך ויעשה פלאכה אחרת"¹⁴. כמו כן מן הראוי לעודד את התלמיד לספר לר"מ על התלבטותיו האישיות, גם כדי לרכוש את אמונו. האלטרנטיבה קשה יותר כפי שלמדנו חז"ל: "אם יודע תלמיד ברבו שיודע להחזיר לו טעם – בין, ואם לאו – תבין את אשר לפניך 'ושפת סכין בלועיך'¹⁵."

3. חיפוש אחר אמצעים להוראה בשיתוף התלמידים, ועידוד השימוש בספרי עזר, בקריאת פרשנות ומאמרים מקיפים על סוגיות בגמרא, העומדים באמות המידה ההלכתיים. כבר ראיתי ר"מים שביקשו מן התלמידים לפתוח את השיעור בהבהרת מושגי יסוד של הסוגייה ועלתה בידם. משום שההכנות שעושה תלמיד לקראת הופעתו בכיתה גורמים לו להשקיע בלימודיו. בכך הוא מעמיק, מתלהב ונמשך להתמדה והתעניינות גוברת והולכת.

4. פתיחת השיעורים בדברי קישור של הסוגייה הנלמדת למציאות החיים ואף לפסיקה ההלכתית הרלוונטית, לא רק כדי להכריע הלכתית, אלא על מנת לקרב את התלמיד ללימודו, שיווכח כי הוא עוסק בתורת חיים.

5. הטלת משימות של עבודות בכתב מידי חודש על התלמידים, ואף יותר מכך בנושאי מְשָׁנָה של הסוגייה, או משימות מן הסוג של סיכום ראשונים ואחרונים והצגתו בפני הכיתה כולה, או במעקב אחר הפסיקה ההלכתית בנושאים נבחרים. עבודות אלה יוצגו בפני התלמידים בנוכחותו הפעילה של הר"מ בנוסף ללימודי המשמרות בלילות חמישי בשבוע. מנהג יפה נוהגים כמה ישיבות המפרסמים קובץ שנתי המכיל חידושי מורים ותלמידים. בכך הם משלבים דרכי הוראה הנהוגים במקצועות אחרים.

13. מדרש שוחר טוב, תהלים ק"ד.

14. תנא דבי אליהו רבה, פרק כג.

15. מסכת חולין, ר', ע"א.

לסיכום, חשוב שהמורים יהיו בקיאים בסוגייה על הסתעפויותיה וקשריה לפסיקה ההלכתית. כן מן הראוי להשתתף בהשתלמויות העוסקות בתהליכים פסיכולוגיים של ההוראה והמציעות דרכים להתמודדות עם חוסר עניין של התלמיד בלימודיו.

מינהל החינוך הדתי מוכן לספק תשובה חיובית לכל קבוצת ר"מים שתרצה להשתתף בסדנאות שידונו בסוגיית "כיצד לחנך לאהבת תורה וליראת שמים".

יהי רצון שיתקיים מדרשם של חז"ל בקרב מורינו ותלמידינו: "הרב אפר: עי יתן והיה לבגס זה, והתלמיד אפר: ופי יתן את כל עם ה' נביאים, לא דברי הרב ולא דברי התלמיד עתקייצין בעולם הזה?"